

Marcin Przegiętka

<https://orcid.org/0000-0002-6185-5497>

Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Aresztowania i deportacje do obozów koncentracyjnych z ziem wcielonych do Rzeszy w kwietniu i maju 1940 r. Próba oszacowania skali *Intelligenzaktion*

Abstrakt: Przedmiotem artykułu są aresztowania i deportacje do obozów koncentracyjnych w Rzeszy przeprowadzone przez Gestapo w kwietniu i maju 1940 r. na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy. Na podstawie danych dotyczących skali aresztowań w poszczególnych okręgach Rzeszy, prowincjach i rejencjach, skonfrontowanych z liczebnością transportów do obozów koncentracyjnych Dachau, Ravensbrück i Sachsenhausen, podjęto próbę ustalenia ogólnych rozmiarów *Intelligenzaktion*.

Słowa kluczowe: okupacja niemiecka, ziemie wcielone do Rzeszy, Gestapo, represje wobec inteligencji polskiej, *Intelligenzaktion*.

Abstract: The article's subject is the arrests and deportations to concentration camps in the Reich carried out by the Gestapo in April and May 1940 on Polish territory incorporated into the Reich. An attempt has been made to determine the overall size of the *Intelligenzaktion* based on data concerning the scale of arrests in individual Reich districts, provinces, and regions, confronted with the number of transports to concentration camps in Dachau, Ravensbrück, and Sachsenhausen.

Keywords: German occupation, territories incorporated into the Third Reich, Gestapo, repressions against Polish intelligentsia, *Intelligenzaktion*.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest druga fala terroru okupanta na ziemiach wcielonych do Rzeszy, skierowanego przeciwko inteligencji polskiej. Przybrała ona postać masowych aresztowań w kwietniu i maju 1940 r. osób należących przeważnie do inteligencji, które krótko po uwięzieniu deportowano do obozów koncentracyjnych w Rzeszy – kobiety do KL Ravensbrück, mężczyzn do KL Dachau lub KL Sachsenhausen. Bez wątpienia postępowanie Gestapo było odmienne od praktyki stosowanej jesienią 1939 r. w pierwszej fali represji na okupowanych ziemiach polskich, przeprowadzonych przez Selbstschutz, grupy operacyjne Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa, a następnie przez stacjonarne placówki Tajnej Policji Państwowej (Geheime Staatspolizei – Gestapo) w ramach akcji „Tannenberg”. Aresztowanych osadzano w więzieniach i prowizorycznych obozach, gdzie podejmowano decyzje o ich losie: zwolnieniu, egzekucji, deportacji do pracy w Rzeszy lub do obozu koncentracyjnego albo wysiedleniu do Generalnego Gubernatorstwa (GG)¹. Deportacje do obozów koncentracyjnych w Rzeszy nie były wówczas jeszcze normą, lecz raczej wyjątkiem od reguły.

Na szeroki zasięg represji przeprowadzonych wiosną 1940 r. wskazuje Martin Broszat, według którego represje zastosowane przez Gestapo na ziemiach wcielonych do Rzeszy były „ostatnim tak dużym przedsięwzięciem skierowanym przeciwko polskiej inteligencji”². Czesław Łuczak dowodzi, że władze okupacyjne „w kwietniu i maju 1940 r. przeprowadziły na ziemiach wcielonych największą podczas okupacji w Polsce akcję zsyłania do obozów koncentracyjnych, którą objęły ponad 20 tys. Polaków”³. Obaj historycy zwracają uwagę, że przeprowadzone w kwietniu i maju 1940 r. aresztowania i deportacje do obozów koncentracyjnych w Rzeszy nie miały skali lokalnej (tzn. nie dotyczyły tylko jednego okręgu Rzeszy, prowincji lub rejencji), lecz odbyły się równocześnie na wszystkich ziemiach wcielonych do Rzeszy. Do ustaleń Broszata i Łuczaka nawiązuje Franciszek Piper, który wskazuje, że pierwsze masowe deportacje Polaków do obozów koncentracyjnych w Rzeszy nastąpiły w kwietniu 1940 r. i zostały przeprowadzone w ramach *Intelligenzaktion*: „Deportacja Polaków do obozów koncentracyjnych w Niemczech na

¹ Temat ma bogatą literaturę, z konieczności wymienię tylko najważniejsze prace: B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979; A. Łuczak, A. Pietrowicz, *Polityczne oczyszczanie gruntu. Zagłada polskich elit w Wielkopolsce (1939–1941) / Politische Flurbereinigung. Die Vernichtung der polnischen Eliten in Großpolen (1939–1941)*, tłum. K. Żuchowska, Poznań 2009; S. Nawrocki, *Terror policyjny w „Kraju Warty” 1939–1945*, Poznań 1973; *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.

² M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961, s. 140–141.

³ C. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 103.

większą skalę rozpoczęła się dopiero wiosną 1940 roku w związku z kolejną falą terroru, której celem było wyeliminowanie ze społeczeństwa polskiego najbardziej zdaniem Niemców niebezpiecznych elementów spośród polskiej inteligencji⁴. Zdumiewające, że mimo to *Intelligenzaktion* nie doczekała się całościowego opracowania, a dotychczasowe publikacje na jej temat ograniczały się przeważnie do obszaru rejencji lub okręgu Rzeszy, co sprawiało, że tracono z oczu jej ponadregionalny charakter (do konsekwencji takiego podejścia jeszcze powrócę). Na przykład Jan Sziling w akapicie poświęconym aresztowaniom inteligencji wiosną 1940 r. pomija Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie⁵, a Czesław Madajczyk pisze, że zasięg aresztowań przeprowadzonych wiosną 1940 r. był ograniczony do ziem włączonych do Prus Wschodnich (rejencji ciechanowskiej i Suwalszczyzny), Łodzi i Górnego Śląska⁶. Część badaczy wiąże aresztowania i deportacje do obozów koncentracyjnych, które na ziemiach wcielonych do Rzeszy odbyły się wiosną 1940 r., z późniejszymi działaniami Gestapo na terenie GG – Nadzwyczajną Akcją Pacyfikacyjną (*Ausserordentliche Befriedungsaktion* – akcja „AB”)⁷, chociaż w jej przypadku *modus operandi* okupanta był odmienny: oprócz deportacji do obozów koncentracyjnych w Rzeszy przeprowadzano równoległe egzekucje aresztowanych w GG. Przeciwno łączeniu obu akcji w jedną przemawia również chronologia. O ile *Intelligenzaktion* została zainicjowana poleceniem Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) z 2 IV 1940 r., o którym będzie jeszcze mowa, o tyle w przypadku akcji „AB” nic nie wskazuje, aby dokument ten odegrał jakąkolwiek rolę. Jak wynika z wciąż aktualnych ustaleń Zygmunta Mańkowskiego, początek akcji „AB”, planowanej przez władze GG od marca 1940 r., przypada na maj 1940 r.⁸

Część historyków, badających represje okupanta w skali regionalnej, uznawała, że decyzje o aresztowaniach i deportacjach do obozów koncentracyjnych

⁴ F. Piper, *Geneza obozu*, w: *Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu*, t. I: *Założenie i organizacja obozu*, red. W. Długoborski, F. Piper, Oświęcim-Brzezinka 1995, s. 37.

⁵ J. Sziling, *Hitlerowcy wobec inteligencji na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy*, w: *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940*, red. A. Galiński, M. Budziarek, Łódź 1992, s. 9.

⁶ C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. I: *Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, Poznań 1983, s. 226; idem, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. II, Warszawa 1970, s. 237.

⁷ Na przykład według Włodzimierza Jastrzębskiego „Objęła ona w pierwszej połowie 1940 r. nie tylko ziemie polskie wcielone do Rzeszy, ale także Generalne Gubernatorstwo. W jej wyniku do obozów koncentracyjnych skierowano kilka tysięcy ocalałych z wcześniejszych pogromów przedstawicieli polskiej inteligencji, z czego większość spośród nich poniosła tam śmierć”. W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017, s. 77.

⁸ Z. Mańkowski, *Ausserordentliche Befriedungsaktion*, w: *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich. Materiały z sesji naukowej (6–7 listopada 1986 r.)*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992, s. 16.

w Rzeszy w kwietniu i maju 1940 r. zapadały na szczeblu władz prowincji⁹ albo zostały podjęte przez lokalną placówkę Gestapo w reakcji na odkrycie zorganizowanej konspiracji na podległym jej terenie¹⁰. Takie wnioski wynikały z błędnego założenia, że represje były ograniczone do terenu prowincji lub okręgu Rzeszy, co stanowiło konsekwencję niedostatecznego ukazania w historiografii zasięgu tej akcji represyjnej obejmującej wszystkie ziemie włączone do Rzeszy.

W zachowanych aktach Gestapo, dotyczących osób uwięzionych w rejencji ciechanowskiej w kwietniu 1940 r., znajduje się formularz zawierający stwierdzenie, że aresztowanie nastąpiło „w ramach akcji prewencyjnej celem zwalczania ruchu oporu polskiej inteligencji na podstawie zarządzenia Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy z 3.4.[19]40 – IV D 2 480/40”¹¹. Data 3 kwietnia jest prawdopodobnie wynikiem pomyłki popełnionej w Urzędzie Policji Państwowej w Ciechanowie i wymaga korekty – w wypadku placówek Gestapo z Kraju Warty i rejencji katowickiej konsekwentnie podawano 2 kwietnia¹², natomiast znak sprawy RSHA jest zawsze ten sam. Wskazuje on, że zarządzenie to przygotowano w Urzędzie IV RSHA, czyli w centrali Gestapo,

⁹ W odniesieniu do rejencji ciechanowskiej inicjatywę przeprowadzenia w kwietniu 1940 r. aresztowań i deportacji do obozów koncentracyjnych w Rzeszy przypisywano Erichowi Kochowi, nadprezydentowi prowincji Prusy Wschodnie, któremu bez wątplenia była ona na rękę, lecz nie on podjął tę decyzję. Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, praca doktorska Witolda Pronobisa, „Polityka narodowościowa okupanta hitlerowskiego w rejencji ciechanowskiej 1939–1945”, Toruń 1976, s. 101–102; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 237.

¹⁰ Na przykład: „W odwet za wykrycie na terenie Torunia niewielkiej organizacji konspiracyjnej [p]od nazwą «Batalion śmierci», aresztowano i wysłano 10 kwietnia 1940 r. do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen 650 przedstawicieli tzw. polskiej warstwy przywódczej, w tym kilkudziesięciu bydgoszczan. W niecały tydzień później, tj. 16 kwietnia, do tego samego obozu wywieziono następny 1000-osobowy transport”. W. Jastrzębski, *Terror policyjno-wojskowy*, w: *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 2: 1939–1945, red. M. Biskup, Bydgoszcz 2004, s. 119.

¹¹ M. Przegiętka, *Akcja Gestapo przeciwko polskiej inteligencji w rejencji ciechanowskiej. Aresztowani i deportowani do obozów koncentracyjnych w III Rzeszy w kwietniu 1940 roku*, Warszawa 2020, s. 115.

¹² „W rejencji katowickiej akcja przeciwko inteligencji została przeprowadzona w kwietniu i w maju 1940 r. w oparciu o zarządzenie RSHA Berlin IV-D2-480/40 z 2 kwietnia 1940 r. Dokument ten jest powoływany jako podstawa aresztowań w ramach Intelligenzaktion w jedynych zachowanych kartotekach gestapo placówka w Sosnowcu (Geheime Staatspolizei, Staatspolizeistelle Kattowitz Aussendienststelle Sosnowitz)”. Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach, Postanowienie o umorzeniu śledztwa S 88/10/Zn, 25 XI 2014 r., s. 5, http://www.041940.pl/wp-content/uploads/2010/06/IPN/S_88-10-zn.pdf (dostęp: 17 XI 2021). Zob. też: C. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996, s. 19; J. Klistala, *Intelligenzaktion. Wg zarządzenia RSHA Berlin D2-480/40 z 2 kwietnia 1940 r. akcja unicestwienia przez okupanta hitlerowskiego polskiej inteligencji. Zagłębia Dąbrowskiego, Górnego Śląska, Podbeskidzia, Śląska Cieszyńskiego, Zaolzia*, Bielsko-Biała 2017; S. Nawrocki, op. cit., s. 28, przypis 40.

w wydziale IV D, który zajmował się okupowanymi ziemiami polskimi¹³. Decyzja w tej sprawie zapadła więc w Berlinie za wiedzą i zgodą Reinharda Heydricha, szefa RSHA i bliskiego współpracownika Heinricha Himmlera.

Treść zarządzenia RSHA IV D 2 480/40 z 2 IV 1940 r. nie jest znana – dokument ten nie zachował się¹⁴. Nie wiadomo nawet, do których placówek Gestapo skierowano to polecenie. Ze względu na zasięg przeprowadzonych na jego podstawie aresztowań (zob. niżej) można wysnuć przypuszczenie, że adresatami były Kierownicze Urzędy Policji Państwowej (Staatspolizeileitstellen; te, w których kompetencji leżały ziemie wcielone do Rzeszy, znajdowały się w stolicach okręgów Rzeszy: w Gdańsku i Poznaniu oraz w stolicach prowincji: we Wrocławiu i Królewcu¹⁵), które przekazywały to polecenie podległym sobie Urzędom Policji Państwowej (Staatspolizeistellen – na szczeblu rejencji), a te z kolei lokalnym placówkom Gestapo. Przesłuchiwany po wojnie szef tej policji w Suwałkach, SS-Hauptsturmführer Waldemar Macholl zeznał, że „wielką akcją aresztowań i zsyłek do obozów koncentracyjnych polskiej inteligencji” przeprowadzono na rozkaz z Królewca i Tylży (w Tylży mieściła się siedziba Urzędu Policji Państwowej właściwego dla powiatu suwalskiego)¹⁶.

Nie wiadomo, jak w opisywanym zarządzeniu RSHA zdefiniowano osoby, które miały zostać aresztowane i deportowane do obozów koncentracyjnych w Rzeszy. W źródłach pośrednich, w których powoływano się na to polecenie, środowisko poddane represjom określano na różne sposoby. Wspomniano już, że Gestapo w rejencji ciechanowskiej stosowało sformułowanie o „akcji prewencyjnej celem zwalczania ruchu oporu polskiej inteligencji”. W sprawozdaniach komendantów Policji Ochronnej (Schutzpolizei – Schupo) z rejencji katowickiej (która na polecenie Gestapo uczestniczyła w aresztowaniach) mowa jest po prostu o aresztowaniu polskiej inteligencji¹⁷, chociaż w niektórych przypadkach

¹³ M. Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2015, s. 352–355.

¹⁴ Nie odnajdziemy go w zachowanych aktach RSHA w Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde. Okólnik RSHA z 31 VII 1940 r. nakazywał zniszczenie zbędnych (nieważnych) ksiąg i list gończych. Czy w ten sam sposób postąpiono również z poleceniem z 2 IV 1940 r.? „Befehlsblatt des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD”, 10 VIII 1940, nr 14, s. 75.

¹⁵ Na ten temat zob. A. Konieczny, *Organizacja gestapo na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2008, t. XXX, s. 331–349.

¹⁶ A. Omiljanowicz, *Przed wyrokiem. Rozmowy z gestapowcem*, Białystok 1998, s. 16.

¹⁷ *Ruch oporu w rejencji katowickiej 1939–1945. Wybór dokumentów*, oprac. Z. Boda-Kręžel, B. Kobuszewski, J. Osojca, M. Wrzosek, Warszawa 1972, dok. 23 (Ze sprawozdania komendanta policji ochronnej w Kętach w powiecie bielskim Kanubkiego dla komendanta policji ochronnej w Bielsku; przeprowadzone aresztowania, 29 IV 1940 r.), s. 68; dok. 29 (Z raportu porannego komendanta policji ochronnej w Katowicach do prezydenta Rejencji Katowickiej; dotyczy święta 1 Maja oraz aresztowań inteligencji polskiej, 2 V 1940 r.), s. 73; dok. 30 (Z meldunku dziennego komendanta policji ochronnej w Katowicach do prezydenta Rejencji Katowickiej; dotyczy aresztowania osób demonstrujących publicznie swoją polskość, 4 V 1940 r.), s. 74.

środowisko, w które uderzono, określono jako „politycznie niepewnych”¹⁸ albo o „niepewnych żywiołach (intelektualistach)”¹⁹. W raporcie szefa Policji Porządkowej (Ordnungspolizei – Orpo) z połowy maja 1940 r. w odniesieniu do Okręgu Rzeszy Kraj Warty wyjaśniono, że aresztowano osoby „politycznie niepewne spośród polskiej inteligencji i wyznaczone jako zakładników”²⁰. Z pisma starosty w Kościanie wynika, że celem aresztowań było „zwalczanie polskiego ruchu oporu”, a zamierzano to osiągnąć przez „aresztowanie określonej liczby Polaków, którzy pod względem politycznym nie byli bez zarzutu”²¹. Na objęcie aresztowaniami „wielu osób politycznie niepewnych” (*viele politisch Unzuverlässige*) zwraca uwagę Martin Broszat²². Z częściowych analiz osób aresztowanych na terenie rejencji kaliskiej (później łódzkiej) i ciechanowskiej wynika, że *Intelligenzaktion* objęła nie tylko środowiska inteligenckie. Jak podaje Cezary Jabłoński, w przypadku 1024 osób aresztowanych w rejencji kaliskiej i osadzonych w KL Dachau, obok znacznej liczby nauczycieli, urzędników, uczniów i studentów oraz kupców i przemysłowców, niewiele osób należało do inteligencji twórczej i duchowieństwa, wykonywało wolne zawody, było oficerami. Poza inteligencją wśród aresztowanych niemałą grupę stanowiły osoby niewchodzące w skład tej grupy społecznej: robotnicy, rolnicy i rzemieślnicy²³. Podobne wnioski można wysnuć w odniesieniu do represjonowanych w rejencji ciechanowskiej, gdzie zdecydowanie dominowali nauczyciele i urzędnicy, a mniej liczni byli duchowni, policjanci oraz oficerowie i podoficerowie WP. Jednak osoby należące do inteligencji stanowiły tylko 2/3 aresztowanych i deportowanych do obozów koncentracyjnych w Rzeszy; pozostali to robotnicy, rzemieślnicy i rolnicy – podobnie jak w rejencji kaliskiej. Znaczna reprezentacja zawodów nieinteligencckich może wskazywać, że aresztowani nie mieli zostać wyłącznie ludzie należący do inteligencji, lecz uwzględniane były również inne kryteria, np. przynależność do organizacji kombatanckich, politycznych i społecznych oraz udział w represjonowaniu volksdeutschów (co na ogół stanowiło bezpodstawne oskarżenie)²⁴ – może w ten sposób rozumiano sygnalizowaną wyżej „polityczną niepewność”.

¹⁸ Ibidem, dok. 25 (Ze sprawozdania sytuacyjnego komendanta policji ochronnej w Czecho-wicach Barischa dla komendanta policji ochronnej w Bielsku; dotyczy postawy ludności polskiej oraz aresztowań, 29 IV 1940 r.), s. 70.

¹⁹ Ibidem, dok. 26 (Z raportu nr 13 zastępcy komendanta policji ochronnej w Żywcu Iwego złożonego komendantowi policji ochronnej w Bielsku; dotyczy nastrojów wśród ludności, aresztowań, 29 IV 1940 r.), s. 70–71.

²⁰ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), mikrofilmy aleksandryjskie, T-501 Akta dowódcztwa niemieckich, 212, Sprawozdanie szefa Orpo, 15 V 1940, k. 903.

²¹ S. Nawrocki, op. cit., s. 28, przypis 40.

²² M. Broszat, op. cit., s. 140, przypis 2.

²³ C. Jabłoński, *Eksterminacja inteligencji i tak zwanych warstw przywódczych na obszarze rejencji łódzkiej Kraju Warty w okresie od 1 września 1939 do maja 1940 r.*, w: *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940...*, s. 103.

²⁴ M. Przegiętka, op. cit., s. 156–172, 216–219.

Treść polecenia RSHA z 2 IV 1940 r. mogła być analogiczna do innych zarządzeń Himmlera, których celem było zwalczanie przeciwników politycznych poprzez represjonowanie środowisk uznawanych za wrogo nastawione wobec narodowego socjalizmu²⁵. Na przykład w lipcu 1935 r. Reichsführer SS nakazał przeprowadzenie w Rzeszy prewencyjnych aresztowań, aby osadzić w obozach koncentracyjnych 1000 byłych działaczy komunistycznych. Gestapo wykonało to polecenie z nadgorliwością, aresztując więcej osób, niż planowano²⁶. Podobny charakter miało prewencyjne aresztowanie i osadzenie w obozach koncentracyjnych po inwazji na Polskę ok. 2–4 tys. osób z samej Rzeszy zaliczanych przez Gestapo do przeciwników politycznych²⁷. W czasie wizyty w Warszawie w końcu kwietnia 1940 r. Himmler polecił aresztowanie w GG 20 tys. Polaków i deportowanie ich do obozów koncentracyjnych w Rzeszy²⁸. Z kolei w sierpniu 1941 r. przekazano Urzędowi Policji Państwowej polecenie Himmlera, aby „wszystkich podlegających klechów, Czechów i Polaków wrogich wobec Niemców, a także komunistów i podobną hołotę, na dłuższy czas skierować do obozów koncentracyjnych”²⁹. Powodem wydania tego zarządzenia miało być „mnożenie się przykładów działalności i wypowiedzi wrogich wobec państwa”³⁰. Czy podobnie ogólnikowo i lekceważąco określono osoby, które miały zostać aresztowane wiosną 1940 r.?

Jak wspomniano, *Intelligenzaktion* była przedmiotem badań regionalnych. Ze względu na bardzo zróżnicowany stopień zachowania akt władz okupacyjnych, dotyczących represji, ustalenie liczby aresztowanych i deportowanych do obozów koncentracyjnych natrafia na poważne trudności: często dysponujemy jedynie danymi szacunkowymi. Z taką sytuacją mamy do czynienia w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Według Danuty Drywy do KL Sachsenhausen przewieziono z obozu Stutthof³¹ w dniach 8–9 i 18–19 IV 1940 r.

²⁵ R. Gellately, *Allwissend und allgegenwärtig? Entstehung, Funktion und Wandel des Gestapo-Mythos*, w: *Die Gestapo. Mythos und Realität*, red. G. Paul, K.M. Mallmann, Darmstadt 1995, s. 60–61.

²⁶ J. Tuchel, *Gestapa und Reichssicherheitshauptamt. Die Berliner Zentralinstitutionen der Gestapo*, w: *Die Gestapo...*, s. 91–92.

²⁷ J.E. Schulte, *Die Konzentrationslager 1939–1941. Fortsetzung der Expansion und Verschlechterung der Existenzbedingungen der Gefangenen*, w: *Heinrich Himmlers Taschenkalender 1940. Kommentierte Edition*, oprac. M. Moors, M. Pfeiffer, Paderborn 2013, s. 141.

²⁸ W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944. Terror hitlerowski w okupowanej stolicy*, Warszawa 2008, s. 59–60.

²⁹ Archiwum Państwowe w Warszawie, Tajna Policja Państwowa – Urząd Tajnej Policji Ciechanów 1940–1945, 22, Okólnik szefa Sipo i SD, 27 VIII 1941 r., k. 2–2v.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ W obozie tym gromadzono więźniów z terenu całego Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. *Polityka niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu Gdańskim. Dokumentacja wybranych problemów*, oprac. S. Grochowina, K. Kaćka, Toruń 2018, dok. 46 (Pismo wyższego dowódcy SS i policji w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie SS-Gruppenführera Richarda Hildebrandta do Reichsführera SS i szefa policji niemieckiej Heinricha Himmlera w sprawie włączenia obozu Stutthof w poczet państwowych obozów koncentracyjnych, 19 IV 1940 r.), s. 171.

dwa transporty, w których znajdowało się łącznie ok. 1800 więźniów. Byli to przeważnie duchowni i nauczyciele z Pomorza oraz wykładowcy Wyższej Szkoły Morskiej w Gdyni, którzy zostali aresztowani od jesieni 1939 r. do wiosny 1940 r.³² Taką samą liczebność dwóch transportów wskazuje Marcin Owsiański, według którego znaleźli się w nich „przede wszystkim księża oraz działacze organizacji polskich z Pomorza, wysyłką nie objęto natomiast osób aresztowanych w czasie pacyfikacji Gdyni”³³. Inne dane przedstawia Tadeusz Cieślak, który w publikacji na temat KL Sachsenhausen podaje, że w kwietniu 1940 r. do obozu tego trafiło łącznie ok. 2 tys. więźniów z Pomorza, jednak nie w dwóch, lecz w trzech transportach (tylko jeden z nich wymienia jako pochodzący z KL Stutthof): 10 kwietnia – ponad 700 osób z Gdyni i Gdańska, 16 kwietnia – ponad 1000 osób z Torunia i Grudziądza oraz 20 kwietnia – ok. 300 osób z obozu Stutthof³⁴. Wskazane przez Drywę i Cieślaka liczby więźniów, którzy zostali wywiezieni do KL Sachsenhausen, nie muszą odpowiadać całkowitemu bilansowi *Intelligenzaktion* dla Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. W samym Toruniu liczba osób aresztowanych 9 i 10 kwietnia miała sięgać 600, jak podaje świadek tych wydarzeń Eugeniusz Przybył³⁵. Wymieniona przez Przybyła liczba może być zawyżona, trzeba też pamiętać, że część aresztowanych zwalniano, jednak sam fakt przeprowadzenia masowych aresztowań nie budzi wątpliwości – według Szilinga w Toruniu aresztowano kilkaset osób³⁶. Echo aresztowań można odnaleźć również w innych relacjach z tego okręgu Rzeszy³⁷. Dokładna liczba deportowanych do obozu koncentracyjnego jest znana tylko w odniesieniu do

³² Osadzeni w KL Sachsenhausen zostali podzieleni na dwie grupy w maju 1940 r.: duchownych przekazano do KL Dachau, nauczycieli zaś do KL Mauthausen. D. Drywa, *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof (1939–1942)*, Sztutowo 2015, s. 274; eadem, *Transporty z niemieckich więzień na terenie Pomorza Gdańskiego do obozów koncentracyjnych*, w: *System obozów niemieckich na Pomorzu Gdańskim i terenach sąsiednich (1939–1945)*, red. S. Grochowina, D. Kromp, J. Sziling, Toruń 2010, s. 67–68.

³³ M. Owsiański, *Polscy więźniowie polityczni w obozie Stutthof 1939–1945*, Toruń 2001, s. 96–97.

³⁴ T. Cieślak, *Oranienburg-Sachsenhausen. Hitlerowskie obozy koncentracyjne 1933–1945*, Warszawa 1972, s. 84, 228.

³⁵ E. Przybył, *Toruń okupacyjny. Wrzesień 1939 – styczeń 1945 w dzienniku malarza i bibliofila*, oprac. J. Tondel, R. Tondel, Toruń 2019, s. 170.

³⁶ J. Sziling, *Germanizacja Torunia*, w: *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. III, cz. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Toruń 2006, s. 562.

³⁷ *Relacje członków konspiracji pomorskiej w latach 1939–1945*, oprac. E. Kwiatkowska-Dybaś, Toruń 2000, s. 28 (Relacja Antoniny Zabornej o organizowaniu tajnego nauczania i innych formach pracy konspiracyjnej na terenie Brodnicy w latach 1941–1945), 38 (Relacja Janusza Zakrzewskiego o jego współpracy ze Związkiem Jaszczurczym na terenie Rypina i Brodnicy w latach 1940–1945), 263 (Relacja Jerzego Skowrońskiego o jego działaniach konspiracyjnych na terenie Lipna w latach 1940–1945), 302 (Relacja Antoniego Wichrowskiego o jego konspiracyjnej działalności w wywiadzie ZWZ-AK na terenie Lipna w okresie od XII 1941 r. do 1945 r.).

kobiet. W kwietniu 1940 r. do KL Ravensbrück z Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie przewieziono w trzech transportach 156 kobiet³⁸.

Niejasności występują także w odniesieniu do Okręgu Rzeszy Kraj Warty. O ile ogólna liczba aresztowanych dla całego tego obszaru według szacunków Czesława Łuczaka wynosi „około 5 tys. osób”³⁹, to ściślejsze dane, lecz tylko dla rejencji kaliskiej, opublikował Antoni Galiński. Zastrzega on jednak, że ustalił najwyższe numery więźniów w poszczególnych transportach i dlatego „nie ma jednak pewności, że w transportach nie było więźniów z wyższymi numerami”. W czterech transportach wywieziono do KL Dachau co najmniej 2995 więźniów (24 kwietnia – 793 osoby, 4 maja – 701, 8 maja – 723, 24 maja – 778)⁴⁰. Ustalenia Galińskiego można zweryfikować w oparciu o publikacje na temat KL Dachau, z których wynika, że pierwszy transport (który na miejsce przybył 26 kwietnia) liczył 796 więźniów (o 3 więcej), drugi zaś – jeśli to ten sam, który do KL Dachau przybył 6 maja, przywiózł aż 1093 więźniów (o 391 więcej), trzeci – 733 (o 10 więcej), a czwarty – 771 (o 7 mniej; tego dnia do obozu przybyły dwa transporty: z Katowic i Łodzi, liczące łącznie 1497 więźniów, liczebność transportu z Łodzi obliczono, odejmując od łącznej liczby przybyłych więźniów liczebność transportu z Katowic)⁴¹. W oparciu o te dane można skorygować liczbę mężczyzn deportowanych z rejencji kaliskiej do KL Dachau – było ich łącznie 3393 (o prawie 400 więcej niż podaje Galiński). Inne trudności napotykamy w odniesieniu do rejencji poznańskiej, skąd 25 kwietnia przywieziono do KL Dachau 614 mężczyzn⁴² (tak podaje Albert Knoll; według Paula Berbena i Teodora Musioła transport ten liczył 604 więźniów⁴³). Prawdopodobnie myli się Musioł, twierdząc, że transport przybyły do KL Dachau 26 kwietnia i liczący 760 mężczyzn pochodził również z Wielkopolski⁴⁴, ponieważ nie odnajdujemy takiego transportu w zestawieniach dla KL Dachau. Transport z tego dnia, liczący 796 osób, pochodził z rejencji kaliskiej, a dwa dni później transport z 762 więźniami przybył z rejencji katowickiej (zob. niżej). Jeden transport z rejencji poznańskiej do KL Dachau oznacza dużą dysproporcję w porównaniu z rejencją kaliską, z której wysłano ich cztery i liczyły one pięć razy więcej więźniów. Zastanawiający jest ponadto brak danych dla rejencji inowrocławskiej, chociaż

³⁸ W. Kiedrzyńska, *Ravensbrück – kobiecy obóz koncentracyjny*, Warszawa 2019, s. 63, 66.

³⁹ C. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem...*, s. 19.

⁴⁰ A. Galiński, *Losy aresztowanych na obszarze rejencji kalisko-łódzkiej w latach 1939–1940 w świetle dokumentów Gestapo*, w: *Eksterminacja inteligencji Łodzi...*, s. 35.

⁴¹ P. Berben, *Dachau 1933–1945. The Official History*, London 1975, s. 242; T. Musioł, *Dachau 1933–1945*, Opole–Katowice 1971, s. 307.

⁴² A. Knoll, *KL Dachau. Kalendarium transportów polskich więźniów*, w: *Transporty polskich więźniów w kompleksach obozowych KL Auschwitz, KL Dachau i KL Flossenbürg*, Oświęcim 2020, s. 201.

⁴³ P. Berben, op. cit., s. 242; T. Musioł, op. cit., s. 307.

⁴⁴ T. Musioł, op. cit., s. 93.

tam również dokonywano aresztowań (np. w powiecie gostynińskim 14 kwietnia zatrzymano 134 osoby)⁴⁵, a więźniowie osadzeni w obozach w Mogilnie i Szczeglinie k. Inowrocławia zostali deportowani do obozu koncentracyjnego. Może aresztowanych tam Polaków zaliczono do osób pochodzących z jednej z pozostałych rejencji tego okręgu Rzeszy, np. kaliskiej? Osobnego komentarza wymaga sprawa deportowanych do KL Ravensbrück kobiet. Wiadomo, że do tego obozu przybyły z Poznania dwa transporty: 25 kwietnia i 24 maja, w których przewieziono łącznie 110 kobiet⁴⁶. Przymuszczalnie miasto pochodzenia tych transportów nie oznacza samej rejencji poznańskiej, lecz cały Okręg Rzeszy Kraj Warty (w dobrze udokumentowanych zestawieniach transportów do KL Ravensbrück nie odnajdujemy żadnych transportów z rejencji kaliskiej ani inowrocławskiej).

Stosunkowo dokładne dane odnoszą się do aresztowań na terenie rejencji katowickiej. Jak podaje Grzegorz Bębniak, w pięciu transportach do KL Dachau przewieziono w kwietniu i maju łącznie 3043 mężczyzn (9 kwietnia – 69 osób, 14 kwietnia – 751, 28 kwietnia – 762, 5 maja – 735 i 26 maja – 726)⁴⁷. Oprócz tego 24 maja do KL Ravensbrück deportowano 100 kobiet⁴⁸. Należy jednak zwrócić uwagę, że z powyższymi danymi nie w pełni korespondują liczby podane przez Knolla w artykule omawiającym polskie transporty do KL Dachau. Według niego liczebność transportu z 14 kwietnia wynosiła 750 więźniów, a z 28 kwietnia – 747⁴⁹. Jeszcze większe rozbieżności występują, jeśli sięgnąć do starszej literatury na temat tego obozu. Berben pomija w ogóle dwa pierwsze transporty – z 9 i 14 kwietnia⁵⁰. Z kolei Musioł liczebność pierwszego określa jako 670 (czyli prawie dziesięciokrotnie zawyżoną w stosunku do przytoczonych powyżej danych Bębniaka), a drugiego nie uwzględnia⁵¹. Liczebność transportów z 28 kwietnia i 5 maja wynosiła według Berbena i Musioła odpowiednio 760 i 737, lecz więźniów tych nie identyfikują oni jako pochodzących z Górnego Śląska. A liczebność ostatniego transportu z 26 maja podają oni łącznie z drugim przybyłym tego dnia transportem z Łodzi (razem 1497 więźniów)⁵². Z kolei według Cieślaka z rejencji katowickiej (ze Śląska Cieszyńskiego) pochodziła także grupa 118 Polaków, osadzona 10 kwietnia w KL Sachsenhausen⁵³, chociaż trzeba tu zastrzec, że

⁴⁵ J. Matuszewski, *Okres II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, w: *Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej*, red. M. Chudzyński, Warszawa 1990, s. 539.

⁴⁶ W. Kiedrzyńska, op. cit., s. 63, 66.

⁴⁷ G. Bębniak, *Proskrypcja w nowej odsłonie. Niemieckie listy gończe w przededniu i początkach II wojny światowej*, Warszawa 2020, s. 224.

⁴⁸ W. Kiedrzyńska, op. cit., s. 66.

⁴⁹ A. Knoll, op. cit., s. 201.

⁵⁰ P. Berben, op. cit., s. 242.

⁵¹ T. Musioł, op. cit., s. 94.

⁵² P. Berben, op. cit., s. 242; T. Musioł, op. cit., s. 93–94, 307.

⁵³ T. Cieślak, *Oranienburg-Sachsenhausen...*, s. 84, 228.

nie ma całkowitej pewności, czy transport ten odbył się w ramach *Intelligenzaktion*. Niejasna jest ponadto kwestia aresztowań i deportacji z rejencji opolskiej, w której granicach znajdowały się powiaty lubliniecki i zawierciański, gdzie przecież aresztowania również zostały przeprowadzone (np. w Zawierciu między 28 a 30 kwietnia zatrzymano ok. 100 osób, przeważnie należących do inteligencji)⁵⁴. Wyniki badań Michaela Störka nad miejscem zamieszkania więźniów deportowanych do obozów koncentracyjnych w Rzeszy w kwietniu 1940 r. pozwalają na stwierdzenie, że aresztowani w ramach *Intelligenzaktion* w wymienionych powiatach rejencji opolskiej zostali przewiezieni do KL Dachau w transportach Urzędu Policji Państwowej w Katowicach i ze względu na to figurują oni w zestawieniach jako deportowani z rejencji katowickiej, chociaż aresztowano ich na obszarze należącym do kompetencji Urzędu Policji Państwowej w Opolu⁵⁵.

Ścisłszymi danymi na temat bilansu aresztowań i liczby osób deportowanych do obozów koncentracyjnych dysponujemy dla rejencji ciechanowskiej. Aresztowani w pierwszej połowie kwietnia 1940 r. więźniowie zostali zgromadzeni w obozie przejściowym w Działdowie (Durchgangslager Soldau), skąd po kilku–kilkunastu dniach deportowano ich do obozów koncentracyjnych w Rzeszy. Do KL Dachau przewieziono w dniach 18–19 kwietnia 1176 mężczyzn, zaś do KL Ravensbrück w dniach 21–23 kwietnia – 83 kobiety. Łącznie z rejencji ciechanowskiej deportowano do obozów koncentracyjnych w Rzeszy 1259 osób. Wiadomo, że liczba aresztowanych była większa, ale pewną część osób zwolniono z DL Soldau lub pozostawiono w tym obozie na dłużej i nie deportowano do obozów w Rzeszy (w obu wypadkach dotyczyło to co najmniej kilku osób)⁵⁶. W liczbie wywiezionych z rejencji ciechanowskiej występowały również osoby zamieszkałe poza jej obszarem: chodzi o kilkudziesięciu nauczycieli z powiatu lipnowskiego (leżącego w granicach rejencji kwidzyńskiej – Okręg Rzeszy Gdańsk Prusy-Zachodnie, obszar podległy Urzędowi Policji Państwowej w Grudziądzu), aresztowanych jeszcze przez grupy operacyjne jesienią 1939 r., którzy byli więzieni w Prusach Wschodnich w obozie Hohenbruch, a na początku 1940 r. zostali przeniesieni do DL Soldau⁵⁷.

Również w DL Soldau przetrzymywano czasowo 306 osób (w tym 20 kobiet), które zostały aresztowane w dniach 21–23 kwietnia w powiecie suwalskim⁵⁸.

⁵⁴ „W Zawierciu pierwszych większych aresztowań dokonano 28–30 kwietnia 1940 roku. Aresztowano około 100 osób, przeważnie spośród inteligencji”. J. Abramski, *Zawiercie. Studium monograficzne*, Zawiercie 1994, s. 40.

⁵⁵ M. Störk, *Miejsca zamieszkania i pochodzenia Polek i Polaków deportowanych do Dachau w kontekście niemieckiej polityki okupacyjnej i polityki represji*, w: *Transporty polskich więźniów...*, s. 167.

⁵⁶ P. Berben, op. cit., s. 242; M. Przegiętka, op. cit., s. 135–137.

⁵⁷ M. Przegiętka, op. cit., s. 137–138.

⁵⁸ W. Monkiewicz, *Eksterminacja inteligencji polskiej przez hitlerowców na Suwalszczyźnie i w okręgu białostockim w latach 1939–1945*, w: *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940...*,

O ile w przypadku kobiet wiadomo, że osadzono je w KL Ravensbrück (transport dotarł do tego obozu 8 maja)⁵⁹, to nie jest jasne, co się stało z uwięzionymi mężczyznami. Cieślak w publikacji na temat KL Sachsenhausen wykazuje, że 10 maja przybył tam transport z województwa warszawskiego i Suwałk z ponad 500 osobami⁶⁰ (a zatem prawie dwa razy więcej niż liczba aresztowanych w powiecie suwalskim). Otwarte pozostaje pytanie, czy na pewno chodzi o aresztowanych w Suwałkach w ramach *Intelligenzaktion*? A jeśli tak, to z czego wynika znaczna rozbieżność między liczbą aresztowanych a liczebnością transportu?

Czas trwania aresztowań i deportacji do obozów koncentracyjnych w Rzeszy był zróżnicowany. Najprędzej sfinalizowano je w rejencji ciechanowskiej, gdzie aresztowania trwały do połowy kwietnia; nieco dłużej w powiecie suwalskim i Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, lecz tam również zakończono je w kwietniu. Więcej czasu wymagało przeprowadzenie aresztowań w rejencji katowickiej i Okręgu Rzeszy Kraj Warty. Tam przeciągnęły się one aż do drugiej połowy maja. Schemat działania był wszędzie podobny: więźniów koncentrowano w obozach (DL Soldau, Stutthof, Radogoszcz, Fort VII w Poznaniu, obóz w Sosnowcu), skąd po skompletowaniu transportu wywożono ich pociągiem do obozu w Rzeszy.

W wyniku przeprowadzonych przez Gestapo tak dużych deportacji do obozów koncentracyjnych więźniowie narodowości polskiej zaczęli stanowić w nich największą mniejszość⁶¹. Znaczny przyrost liczby więźniów na początku 1940 r. skutkował zakładaniem nowych obozów koncentracyjnych (np. KL Auschwitz) lub powiększaniem istniejących (np. podobóz Gusen – filia KL Mauthausen, dokąd przeniesiono część polskich więźniów aresztowanych w ramach opisywanej akcji z KL Dachau).

Intelligenzaktion miała również poważne reperkusje dla ziem wcielonych do Rzeszy, na których przeprowadzono masowe aresztowania. Wywarły one duże wrażenie na ludności polskiej, zapewne odnosząc skutek zgodny z zamierzeniami. Według raportu Orpo z okupowanych ziem polskich z 15 V 1940 r. w rejencji katowickiej odnotowano, że „ludność polska jest silnie przygnębiona w wyniku masowych aresztowań”⁶²; a w powiecie suwalskim „przedsięwzięcie wywarło zastraszające wrażenie”⁶³. Ten sam raport omawiał reakcje

s. 154; A. Omiljanowicz, op. cit., s. 16, 95; AAN, mikrofilmy aleksandryjskie, T-501 Akta dowództw niemieckich, 212, Sprawozdanie szefa Orpo, 15 V 1940, k. 908.

⁵⁹ G. Philipp, *Kalendarium der Ereignisse im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939–1945*, Berlin 1999, s. 49, 242.

⁶⁰ T. Cieślak, *Oranienburg-Sachsenhausen...*, s. 229.

⁶¹ N. Wachsmann, *KL. Historia nazistowskich obozów koncentracyjnych*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2016, s. 228–229.

⁶² AAN, mikrofilmy aleksandryjskie, T-501 Akta dowództw niemieckich, 212, Sprawozdanie szefa Orpo, 15 V 1940, k. 904.

⁶³ *Ibidem*, k. 908.

w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, gdzie zauważalny był wpływ aresztowań na postawę społeczeństwa polskiego w stosunku do okupanta: „przeprowadzona przez Tajną Policję Państwową akcja przeciwko inteligencji doprowadziła wprawdzie do pewnego zaniepokojenia ludności, jednak sprawiła, że osłabło bezczelne i wyzywające zachowanie się Polaków w przestrzeni publicznej”⁶⁴. Podobne wnioski wysnuwał komendant Schupo w Cieszynie: „Dzięki tej akcji [...] nastąpiła poprawa w zachowaniu się polskiej ludności. Znacznie osłabło ostentacyjne posługiwanie się językiem polskim na ulicach miasta”⁶⁵. Komendant Schupo w Kętach w sprawozdaniu z 29 IV 1940 r. pisał: „Następstwem akcji przeprowadzonej w ostatnich dniach, w czasie której aresztowano większość mężczyzn spośród inteligencji polskiej [...], jest widoczna uległość ludności. Miejscowa ludność, w 100% polska, przekonała się, że wszelkie nawet najmniejsze nieprzyjazne wystąpienie przeciwko Niemcom zostanie natychmiast stłumione w zarodku”⁶⁶.

Z sumowania liczebności przedstawionych wyżej transportów do obozów (zob. tab. 1) wynika, że łącznie objęły one ok. 10 697 osób (w tym 469 kobiet, które trafiły do KL Ravensbrück⁶⁷ i 10 228 mężczyzn, którzy zostali osadzeni w dwóch obozach: KL Dachau – 7824 i KL Sachsenhausen – ok. 2404). Tu uwagę zwraca kolejna rozbieżność między powyższymi wyliczeniami a literaturą przedmiotu, w której podaje się na ogół, że w polskich transportach do KL Dachau w kwietniu i maju 1940 r. było łącznie 9781⁶⁸ lub 9797 więźniów⁶⁹. Być może dalsze badania pozwolą na ustalenie, skąd przybyły do KL Dachau pozostałe transporty z polskimi więźniami. Wobec tego podana powyżej liczba ok. 10 697 więźniów aresztowanych i osadzonych w obozach koncentracyjnych w Rzeszy powinna być traktowana jako minimalna – to osoby, które zostały objęte represjami w ramach *Intelligenzaktion*. Ostateczny bilans tych represji pozostaje wciąż sprawą otwartą.

⁶⁴ Ibidem, k. 901.

⁶⁵ *Ruch oporu w rejeencji katowickiej...*, dok. 33 (Ze sprawozdania kapitana Stuckmanna komendanta policji ochronnej w Cieszynie dla komendy policji ochronnej w Bielsku; dotyczy aresztowań wśród inteligencji polskiej 29 V 1940 r.), s. 77.

⁶⁶ Ibidem, dok. 23 (Ze sprawozdania komendanta policji ochronnej w Kętach w powiecie bielskim Kanubkiego dla komendanta policji ochronnej w Bielsku; przeprowadzone aresztowania, 29 IV 1940 r.), s. 68.

⁶⁷ Tu warto zwrócić uwagę, że dane na temat aresztowanych kobiet są najpewniejsze: oprócz dat poszczególnych transportów znamy nawet przyporządkowane im zakresy numerów obozowych, co znacznie ułatwia ustalenie dokładnej liczebności poszczególnych transportów i ogólnej liczby aresztowanych.

⁶⁸ P. Berben, op. cit., s. 242; T. Musioł, op. cit., s. 307.

⁶⁹ A. Knoll, op. cit., s. 196.

Tabela 1. Deportowani w ramach *Intelligenzaktion* do obozów koncentracyjnych w Rzeszy w kwietniu i maju 1940 r.

Jednostki administracyjne na ziemiach wcielonych do Rzeszy		Transporty do obozów koncentracyjnych			Razem
Prowincje lub okręgi Rzeszy	rejencje	KL Ravensbrück	KL Dachau	KL Sachsenhausen	
Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie	rejencja gdańska	57 kobiet (przybycie: 10 kwietnia; nry obozowe 3047–3087 i 3089–3104)		ok. 700 mężczyzn (przybycie: 10 kwietnia)	ok. 2156
	rejencja bydgoska	71 kobiet (przybycie: 16 kwietnia; nry obozowe 3143–3213)		ok. 300 mężczyzn (przybycie: 20 kwietnia)	
	rejencja kwidzyńska	28 kobiet (przybycie: 17 kwietnia; nry obozowe: 3214–3241)		ok. 1000 mężczyzn (przybycie: 16 kwietnia)	
Okręg Rzeszy Kraj Warty	rejencja poznańska	45 kobiet (przybycie: 25 kwietnia; nry obozowe: 3383–3427)	614 mężczyzn (przybycie: 25 kwietnia)		3715
	rejencja kaliska	65 kobiet (przybycie: 24 maja; nry obozowe: 3560–3624)	796 mężczyzn (przybycie: 24 kwietnia)		
			701 mężczyzn (przybycie: 5 maja)		
	rejencja inowrocławska	723 mężczyzn (przybycie: 9 maja)			
		771 mężczyzn (przybycie: 26 maja)			

Prowincja Prusy Wschodnie	rejoncja ciechanowska	83 kobiety (przybycie: 23 kwietnia; nry obozowe: 3300–3382)	1176 mężczyzn (przybycie: 19 kwietnia)	1259
	rejoncja gąbińska (powiat suwalski)	20 kobiet (przybycie: 8 maja; nry obozowe 3486–3505)	286 mężczyzn (przybycie: 10 maja)	306
Prowincja Śląsk	rejoncja katowicka (oraz rejoncja opolska)	100 kobiet (przybycie: 24 maja; nry obozowe: 3625–3724)	69 mężczyzn (przybycie: 9 kwietnia)	3261 (przybycie: 10 kwietnia)
			751 mężczyzn (przybycie: 15 kwietnia)	
			762 mężczyzn (przybycie: 28 kwietnia)	
			735 mężczyzn (przybycie: 5 maja)	
		726 mężczyzn (przybycie: 26 maja)	ok. 2404 mężczyzn	ok. 10 697

Źródło: Archiwum Akt Nowych, mikrofilmy aleksandryjskie, T-501 Akta dowództw niemieckich, 212, Sprawozdanie szefa Orpo, 15 V 1940, k. 901; P. Berben, *Dachau 1933–1945. The Official History*, London 1975, s. 242; G. Bębniak, *Proskrypcja w nowej odsłonie. Niemieckie listy gończe w przededniu i początkach II wojny światowej*, Warszawa 2020, s. 224; T. Cieslak, *Ilu Polaków było w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1970, t. XX, s. 295–296; idem, *Oranienburg-Sachsenhausen. Hitlerowskie obozy koncentracyjne 1933–1945*, Warszawa 1972, s. 84, 228; A. Galinski, *Losy aresztowanych na obszarze rejoncji kalisko-lódzkiej w latach 1939–1940 w świetle dokumentów 1933–1945*, Warszawa 1972, s. 84, 228; A. Galinski, M. Budzianek, Łódź 1992, s. 35; W. Kiedrzyńska, *Ravenbrück – kobiecy oboz koncentracyjny*, Warszawa 2019, s. 63, 66; A. Knoll, *KL Dachau i KL Flossenbürg, Oświęcim 2020*, s. 201; T. Musiol, *Dachau 1933–1945, Opole-Katowice 1971*, s. 93–94; G. Philipp, *Kalendarium der Ereignisse im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939–1945*, Berlin 1999, s. 47, 49, 242; M. Przegiętka, *Akcja Gestapo przeciwko polskiej inteligencji w rejoncji ciechanowskiej. Aresztowani i deportowani do obozów koncentracyjnych w III Rzeszy w kwietniu 1940 roku*, Warszawa 2020, s. 135–137.

Streszczenie

Tematem artykułu są przeprowadzone w kwietniu i maju 1940 r. na ziemiach wcielonych do Rzeszy masowe aresztowania, a następnie deportacje do obozów koncentracyjnych w Rzeszy (KL Dachau i KL Sachsenhausen dla mężczyzn i KL Ravensbrück dla kobiet). *Intelligenzaktion* została zarządzona przez Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie pismem z 2 IV 1940 r. Treść tego pisma nie jest znana, jednak ze względu na to, że powoływano się na nie w korespondencji władz policyjnych III Rzeszy, można wnioskować, że nie tylko inteligencja miała zostać objęta aresztowaniami, lecz również ludzie określani jako „politycznie niepewni”. Z cząstkowych analiz aresztowanych wynika, że nawet ok. 1/3 aresztowanych stanowiły osoby, których nie można zaliczyć do inteligencji: rolnicy, robotnicy i rzemieślnicy. Bilans *Intelligenzaktion* nie został do tej pory ustalony (Czesław Łuczak szacuje, że objęła ona ponad 20 tys. osób). Autor niniejszego artykułu zestawia dane cząstkowe dla poszczególnych obszarów, na których przeprowadzono aresztowania, z liczebnością transportów przybyłych do obozów koncentracyjnych. Na tej podstawie udało się oszacować, że deportacje do obozów koncentracyjnych objęły ok. 10 697 osób (w tym 469 kobiet), która to liczba stanowi minimalny bilans tej akcji, ponieważ w części wypadków dysponujemy tylko niepełnymi danymi.

Arrests and Deportations to Concentration Camps from the Territories Incorporated into the Third Reich in April and May 1940. An Attempt to Estimate the Scale of the *Intelligenzaktion*

The article focuses on the mass arrests carried out in April and May 1940 in the territories incorporated into the Third Reich and then on subsequent deportations to concentration camps in the Reich (KL Dachau and KL Sachsenhausen for men and KL Ravensbrück for women). The Reich Security Main Office in Berlin ordered the *Intelligenzaktion* in a letter of 2 April 1940. The content of this letter is unknown, but – since it was referred to in the correspondence of the police authorities of the Third Reich – it can be concluded that not only the intellectuals were to be arrested, but also people described as ‘politically uncertain’. Partial analyses of those arrested reveal that as many as 1/3 of them could not be classified as members of the intelligentsia: farmers, workers, and craftsmen. The balance of the *Intelligenzaktion* has not yet been established (Czesław Łuczak estimates that it involved over 20,000 people). The author of the present article juxtaposes partial data for particular areas where arrests were made with the number of transports arriving at concentration camps. On this basis, it has been possible to estimate that about 10,697 people (including 469 women) were deported to concentration camps, and it is a minimum balance of the operation. In some cases, we have only incomplete data.

Bibliografia

- Abramski J., *Zawiercie. Studium monograficzne*, Zawiercie 1994.
Bartoszewski W., *Warszawska pierścień śmierci 1939–1944. Terror hitlerowski w okupowanej stolicy*, Warszawa 2008.
Berben P., *Dachau 1933–1945. The Official History*, London 1975.
Bębniak G., *Proskrypcja w nowej odsłonie. Niemieckie listy gończe w przededniu i początkach II wojny światowej*, Warszawa 2020.
Bojarska B., *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972.

- Broszat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961.
- Cieślak T., *Ilu Polaków było w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1970, t. XX, s. 289–297.
- Cieślak T., *Oranienburg-Sachsenhausen. Hitlerowskie obozy koncentracyjne 1933–1945*, Warszawa 1972.
- Drywa D., *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof (1939–1942)*, Sztutowo 2015.
- Drywa D., *Transporty z niemieckich więzień na terenie Pomorza Gdańskiego do obozów koncentracyjnych*, w: *System obozów niemieckich na Pomorzu Gdańskim i terenach sąsiednich (1939–1945)*, red. S. Grochowina, D. Kromp, J. Sziling, Toruń 2010, s. 65–75.
- Galiński A., *Losy aresztowanych na obszarze rejencji kalisko-łódzkiej w latach 1939–1940 w świetle dokumentów Gestapo*, w: *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940*, red. A. Galiński, M. Budziarek, Łódź 1992, s. 27–36.
- Gellately R., *Allwissend und allgegenwärtig? Entstehung, Funktion und Wandel des Gestapo-Mythos*, w: *Die Gestapo. Mythos und Realität*, red. G. Paul, K.M. Mallmann, Darmstadt 1995, s. 47–70.
- Jabłoński C., *Eksterminacja inteligencji i tak zwanych warstw przywódczych na obszarze rejencji łódzkiej Kraju Warty w okresie od 1 września 1939 do maja 1940 r.*, w: *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich. Materiały z sesji naukowej (6–7 listopada 1986 r.)*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992, s. 99–106.
- Jastrzębski W., *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Jastrzębski W., *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974.
- Jastrzębski W., *Terror policyjno-wojskowy*, w: *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 2: 1939–1945, red. M. Biskup, Bydgoszcz 2004, s. 110–124.
- Kiedrzyńska W., *Ravensbrück – kobiecy obóz koncentracyjny*, Warszawa 2019.
- Klistala J., *Intelligentzaktion. Wg zarządzenia RSHA Berlin D2-480/40 z 2 kwietnia 1940 r. akcja unicestwienia przez okupanta hitlerowskiego polskiej inteligencji: Zagłębia Dąbrowskiego, Górnego Śląska, Podbeskidzia, Śląska Cieszyńskiego, Zaolzia*, Bielsko-Biała 2017.
- Knoll A., *KL Dachau. Kalendarium transportów polskich więźniów*, w: *Transporty polskich więźniów w kompleksach obozowych KL Auschwitz, KL Dachau i KL Flossenbürg*, Oświęcim 2020, s. 195–211.
- Konieczny A., *Organizacja gestapo na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2008, t. XXX, s. 331–349.
- Łuczak A., Pietrowicz A., *Polityczne oczyszczanie gruntu. Zagłada polskich elit w Wielkopolsce (1939–1941) / Politische Flurbereinigung. Die Vernichtung der polnischen Eliten in Großpolen (1939–1941)*, tłum. K. Żuchowska, Poznań 2009.
- Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.
- Łuczak C., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993.
- Madajczyk C., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. I: *Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, Poznań 1983.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. II, Warszawa 1970.
- Mańkowski Z., *Ausserordentliche Befriedungsaktion*, w: *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich. Materiały z sesji naukowej (6–7 listopada 1986 r.)*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992, s. 6–18.
- Matuszewski J., *Okres II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, w: *Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej*, red. M. Chudzyński, Warszawa 1990, s. 525–572.

- Monkiewicz W., *Eksterminacja inteligencji polskiej przez hitlerowców na Suwalszczyźnie i w okręgu białostockim w latach 1939–1945*, w: *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich. Materiały z sesji naukowej (6–7 listopada 1986 r.)*, red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992, s. 151–159.
- Musiół T., *Dachau 1933–1945*, Opole–Katowice 1971.
- Nawrocki S., *Terror policyjny w „Kraju Warty” 1939–1945*, Poznań 1973.
- Omiłjanowicz A., *Przed wyrokiem. Rozmowy z gestapowcem*, Białystok 1998.
- Owsiński M., *Polscy więźniowie polityczni w obozie Stutthof 1939–1945*, Toruń 2001.
- Philipp G., *Kalendarium der Ereignisse im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939–1945*, Berlin 1999.
- Piper F., *Geneza obozu*, w: *Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu*, t. I: *Założenie i organizacja obozu*, red. W. Długoborski, F. Piper, Oświęcim-Brzezinka 1995, s. 29–47.
- Przegiętka M., *Akcja Gestapo przeciwko polskiej inteligencji w rejencji ciechanowskiej. Aresztowani i deportowani do obozów koncentracyjnych w III Rzeszy w kwietniu 1940 roku*, Warszawa 2020.
- Schulte J.E., *Die Konzentrationslager 1939–1941. Fortsetzung der Expansion und Verschlechterung der Existenzbedingungen der Gefangenen*, w: *Heinrich Himmlers Taschenkalender 1940. Kommentierte Edition*, oprac. M. Moors, M. Pfeiffer, Paderborn 2013, s. 141–154.
- Störk M., *Miejsca zamieszkania i pochodzenia Polek i Polaków deportowanych do Dachau w kontekście niemieckiej polityki okupacyjnej i polityki represji*, w: *Transporty polskich więźniów w kompleksach obozowych KL Auschwitz, KL Dachau i KL Flossenbürg*, Oświęcim 2020, s. 163–177.
- Sziling J., *Germanizacja Torunia*, w: *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. III, cz. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Toruń 2006, s. 543–621.
- Sziling J., *Hitlerowcy wobec inteligencji na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy*, w: *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940*, red. A. Galiński, M. Budziarek, Łódź 1992, s. 5–10.
- Tuchel J., *Gestapa und Reichssicherheitshauptamt. Die Berliner Zentralinstitutionen der Gestapo*, w: *Die Gestapo. Mythos und Realität*, red. G. Paul, K.M. Mallmann, Darmstadt 1995, s. 84–100.
- W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.
- Wachsmann N., *KL. Historia nazistowskich obozów koncentracyjnych*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2016.
- Wildt M., *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2015.

Marcin Przegiętka – dr, pracownik Biura Badań Historycznych Instytutu Pamięi Narodowej w Warszawie. Interesuje się stosunkami polsko-niemieckimi w latach 1918–1939 i okupacją niemiecką ziem polskich w latach 1939–1945, w szczególności niemieckim aparatem policyjnym. E-mail: marcin.przegietka@gmail.com.

Marcin Przegiętka – PhD, employee of the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance in Warsaw. He is interested in Polish-German relations in 1918–1939 and the German occupation of Polish lands in 1939–1945, in particular the German police apparatus. E-mail: marcin.przegietka@gmail.com.